

Драгана АНТОНИЈЕВИЋ
Етнографски институт САНУ, Београд

UDK

НАСИЉЕ НАД ЖЕНАМА И СЕКСУАЛНИ МОРАЛ: ПОТИСНУТА ПОВЕСТ УСТАНИЧКОГ ДОБА У СРБИЈИ

Крајем 18. и почетком 19. века Турско царство је ушло у период криза и немира. Сигурност становништва, услед насиља јањичара, озбиљно је била нарушена. Такве су биле околности које су произвеле устанке у Србији. У позадини тих догађаја, одвијала се драматична прича о женама као жртвама разноврсних облика физичког и сексуалног насиља. Анархични односи у друштву учинили су да је сексуални морал опао, а обичајима регулисани друштвени односи били поремећени. У раду су дати преглед и анализа различитих облика насиља над женама и сексуалног понашања који су били повезани са променама друштвених и политичких прилика у Београдском пашалуку на почетку 19. века.

Кључне речи: устаничко доба у Србији, жене, насиље, сексуални морал, отимање девојака, чедоморство, ванбрачни полни односи, прогон вештица, обичајно право, законске регулативе и прописи.

У позадини бурног тока устаничких времена у Србији, ван битки и бојева, победа и пораза, дипломатских преписки и преговора, о чему нам прича званична историографија, одвијала се, донекле потиснута у страну, једна једнако драматична повест. *То је повест о женама.* Њих нема у биткама, јер је рат мушки посао; не срећу се ни у јавним и важним пословима који су вођени тих година, али из записа историје, из сећања и казивања учесника и сведока, из каснијих законских регулатива, схватамо да су жене имале посебну улогу и специфичан значај у тим збивањима. Уосталом, на неки начин, устанак је због њих и почео!

Колективно тело жене

Ово је прича о једном посебном сегменту живота жена који је, како ћемо видети, повезан са друштвеним током збивања и променама које су се одиграле у Србији на крају 18. и на почетку 19. века. Реч је о *насиљу над женама и о сексуалном моралу и понашању.* Унутар традиционалног, патријархалног обрасца, жена је имала своју одређену улогу. Вреднована као радна и репродуктивна снага, подређена оцу, мужу, свекру, али и другим мушким члановима породице, жена је имала и посебну, симболичну вредност за мушкарца. Она је била његова *својина* и његов *"рз"* - *образ или женско поштење*, и као таква, била је најчешћа жртва фи-

зичког и сексуалног насиља. Тим важнија и вреднија жртва, што је удар на својину и "образ" био јачи. Слободно се може рећи да је историја човечанства исписана, добрим својим делом, актима отимања, преотимања, физичког и моралног насиља над женама као посебним обликом разрачунавања међу самим мушкарцима. Фундаменти таквог понашања налазе се дубоко у биолошком, филогенетском понашању сисара којима и човек припада. Али, само је људска раса овом чину придала симболични смисао и тиме га, између осталог, суштински везала за питање развоја друштва и културе. Мера цивилизацијског напретка неког друштва одређена је мером бриге за сâму жену као жртву тог трауматичног чина. Такав став, међутим, захтевао је миленијуме мукотрпног развоја људске културе и свети. Мора се, стога, истаћи кључна чињеница: не боли мушкарца толико насиље над женама жена ради, колико их боли симболични аспект тог насиља које је упорено ка њима самима! Силовати нечију жену или кћерку представља бруталан и отворен акт доминације једног мушкарца над другим мушкарцем, и управо та чињеница даје суштински смисао мушке побуне против тог чина!

* * *

У овом тексту биће, дакле, речи о различитим видовима насиља над женама у доба великих превирања у Србији. Тај период се може поделити на три временска одсека који карактеришу различити степени и облици насиља у спреси са променама које су се дешавале у српском друштву. *Предустанички период* обухвата догађаје у другој половини 18. века, као и време дахијске управе над Србијом када је зулум над становништвом достигао свој врхунац. *Устанички период* се односи на саме ратне године, 1804-1815, који карактерише криза, општа пометња, друштвена несређеност и висок степен насиља у свим доменима друштва, праћених, додуше, покушајима да се основним правним актима уреди држава под Карађорђем. Коначно, *постустанички период* припада добу прве владавине кнеза Милоша Обреновића, а одликује се постепеним и континуираним напорима да се уреди држава и односи у друштву регулишу извесним правним и цивилизацијским нормама. Круну овог процеса чини доношење српског Грађанског законика 1844. године, који је започео кнез Милош 1829. оснивањем комисије за израду Законика, а довршен је, после извесних одлагања, за време кнеза Александра Карађорђевића.

Унутар овако одређених временских периода који кореспондирају са одговарајућим друштвено-политичким приликама, могу се издвојити три врсте субјектно-објектних облика насилног понашања. То су: *насиље Турака над Српкињама*, *насиље Срба над Српкињама*, и *насиље Срба над Туркињама*.

Предустанички период

Историографија нема тачна ни поуздана сазнања о томе како је живело српско село под турском влашћу, а поготово какви су били односи унутар породице. Суочавамо се, дакле, са једним великим временским периодом у друштвеном животу српског народа о коме, са историјске и етнолошке тачке гледишта, нисмо у стању да доносимо сасвим ваљани суд. Наша сазнања крећу се уопштеним током у коме се каже да се

српски народ вратио патријархалном, племенском и задружном начину живота. Једно од општих места у етнографској грађи такође је и опис мање-више познатог модела патријархалне породице и морала који јој је био својствен. У таквом обрасцу, подређено место жене није било спорно. Али оно што, на пример, не можемо са сигурношћу рећи јесте: каквим облицима насиља је жена била изложена у својој породици, а каквим од стране турских освајача за све време њихове владавине; и, што је такође веома важно, какве су биле последице прекршаја моралних и социјалних норми. До извесних података долазимо тек пред крај 18. и са почетком 19. века, када се у српским изворима јавља већи број казивања, сведочења и записа. Али и тада, прича о женама и њиховој судбини је тек узредна и мање важна, посредована, за званичну историју, битнијом причом о значајним догађајима и знаменитим личностима.

Прве етнографске белешке о животу српског народа тога доба оставио је Вук Караџић. Иако у његовим списима нема детаљнијег помена о положају жена, наилазимо на један значајан податак. Говорећи о *глобама* које су Турци наметнули, он помиње две врсте глоба које су, очигледно, погађале српски народ. Једна је била "крвнина" - накнада у новцу за убијеног човека, и друга, глоба за *ванбрачно дете које девојка роди*. Вук, додуше, даје коментар да се то ретко догађало, мада каже да је та глоба постала отуда што су се таква деца *обично мртва налазила*, али "се после није питало је ли дијете живо или мртво".¹ Опште прихваћено је схватање да су се у нашем патријархалном друштву великим грехом сматрали предбрачни полни односи. Наводно, девојка која изгуби невиност, а посебно она која роди ванбрачно дете, често је у народу била сурово кажњена. У неким крајевима су такве појаве изазивале не само реакцију друштва, већ, како се веровало, и одмазду виших бића.² Многе народне песме, предања и веровања обрађују овај мотив. Сазнање које нама, међутим, пружа податак о глобама јесте да је, упркос прокламованом патријархалном моралу, било ванбрачне деце и сексуалних односа неудатих девојака. *Не уводе се глобе, нити се законом забрањује нешто што је тек усамљена или спорадична појава!* Премда је за породицу, па и цело село, такав догађај несумњиво представљао срамоту и несрећу, из каснијег излагања ћемо видети да је ванбрачних односа и чедоморства било у много већој мери него што је то Вук био спреман да призна.

Отмица девојака и њихова насилна удаја био је општераширени обичај међу Србима, који је продро у све слојеве друштва. Прве помене налазимо још у 13. веку, а у Душановом законику постоји одредба којом се строго кажњава отмица жена. Наше народне песме опевале су и ове догађаје, који су тешко погађали породицу отете девојке, као и њу саму. Премда је овакав вид понашања био осуђиван и од стране самога народа, то није имало утицаја да се овај ружан обичај изгуби. Отмице су вршили многи сиромашни, одбијени и увређени младићи, али и читаве хајдучке дружине. Гаја Пантелић, Карађорђевић пријатељ и саборац, у својим казивањима оставио је низ драгоцених сведочанстава. Он наводи како је, пред крај последњег аустро-турског рата 1788-1791, много хајдука и фрајкораца крену-

¹ Вук Караџић, *Описаније Србије*, Београд, 1989, 12.

² Душан Бандић, *Табу у традиционалној култури Срба*, Београд, 1980, 327.

ло по селима да отима девојке; и такође, поименице наводи чије је све кћери Карађорђе отео за своју дружину док је био хајдучки харамбаша.³ Уосталом, и сâм Карађорђе се оженио отмицом. Он је просио Јелену Јовановић из Маслошева, али је био одбијен због сиромаштва, јер је Јеленина породица била имућнија. Оно што није могао да добије начином који су одређивали обичаји, Ђорђе је остварио отмицом: уграбио је Јелену и одвео је својој кући када је једном дошла с котловима на воду.⁴

Још једно питање, везано за другу половину 18. века, тачније до дахијске управе, остаје донекле нејасно. То је питање односа Турака према српским женама и девојкама. У литератури скоро да се не срећу никакви подаци о томе. Зна се да су се Турци, начелно, држали подаље од села у којима су живели Срби. Али када је крајем 18. века Турско царство ушло у период тешких криза и немира, и када су се на Балканском полуострву намножили јањичари и крцалије, сигурност и безбедност становништва, а самим тим и његов морал, били су веома нарушени. Опет, сасвим посредно, назиремо могући одговор. У Карађорђевој биографији налазимо занимљиве податке. О разлозима његовог бекства за Срем прича се следеће. Када се Карађорђе оженио 1786. године, неки Турчин, дошавши у кућу, угледа младу Карађорђеву жену. Силно ју је пожелео и тражио је цело вече да га служи. Најзад, затражи да с њом проведе ноћ. Будући да Карађорђе то није хтео да отрпи, он убије Турчина, ишчеречи леш, закопа га под огњиштем, а онда одмах спреми целу породицу за бег.⁵ Сличну верзију даје и Гаја Пантелић, али код њега не долази до убиства, јер је, по њему, Карађорђева мајка наслутила могући ток догађаја и благовремено упозорила сина на опасност: "Сине Ђорђе, ти си се оженио, а доћи ће Мула Хусејин,⁶ те ће нас оправити куд које, а он ће с младом чинити што му је воља; а ти сине, који си дорастао до своје снаге и свога јунаштва, не мош то трпипти, него ћеш га убити, па ћемо се поробити и пропасти. Но бежи пре зла, да бегамо у Немачку". Када је сазнао за њихово бекство, Мула Хусејину је било криво. Он позове Карађорђеву мајку Марицу у Земун где се састане са њом молећи је да се врате. Али, она га је одбила, наводећи зла која је починио, па и то да ју је терао "те сам ти жене бирала и теби подводила!"⁷ Овај сликовити пример наводи нас на закључак да је турско господарско право на српске жене била, ако не честа, онда свакако позната и уобичајена појава.

На самом прелазу векова, од 1791. до 1801, за Србе у Београдском пашалуку наступио је период релативног мира и напретка када је за београдског везира постављен Хаџи-Мустафа паша, о коме Вук Караџић пише да је "Србе тако пазио и чувао, да га и данашњи дан жале и спомињу, и кажу, да је он био српска мајка".⁸ За

³ Казивања старца Гаје Пантелића из Тополе Исидору Стојановићу, у *Казивања о српском устанку 1804*, прир. Д. Самарџић, Београд, 1980, 117, 119.

⁴ Драгослав Страњаковић, *Карађорђе*, Београд, 1938, 167; Радош Љушић, *Вожд Карађорђе, књ. 1*, Смедеревска Паланка, 1993, 26, 27.

⁵ Миленко Вукићевић, *Карађорђе*, I, Београд, 1907, 52, 53.

⁶ Мула Хусејин је био господар Загориче где је тада живео Карађорђе.

⁷ *Казивања, Гаја Пантелић*, 79, 81, мој курзив.

⁸ Вук Караџић, *Грађа за српску историју нашега времена*, Београд, 1898, 4.

време његове управе, Београдски пашалук је доживео крупан преображај. Србима су дате повластице које су ову област учиниле донекле аутономном. Кроз установу кнежинске самоуправе и самостално вођење локалних послова, Срби су се навикавали да сâми собом управљају. Осим тога, пашалук је донекле и привредно напредовао; православна црква је, мада са владикама Грцима, имала какву-такву улогу националне организације; и коначно, први пут је била установљена српска народна војска, која је била дело Хаџи-Мустафа паше. Формирана за одбрану од јањичара, ова организација је у великој мери допринела томе да Срби дођу до сазнања о својој снази и војној вредности. Као један од најревноснијих присталица реформи султана Селима III, Хаџи-Мустафа паша водио је одлучну борбу против јањичарске самовоље. Када је, на крају, ипак морао да попусти пред одлуком немоћне Порте да се јањичарима одобри повратак у Београд, пао је, децембра 1801. године, као жртва њихове освете.⁹ Разумљиво је, стога, што је ново стање под дахијама деловало поражавајуће на Србе, тек привикле на благу пашину управу. Дахијски зулум трајао је релативно кратко, од 1802. до 1804. године, па ипак, оставио је дубоке последице на српски народ и натерао их је да се, по први пут, сâми подигну на оружје и на тај начин потраже своја права. Дахијска управа озбиљно је нарушила дотад постојеће облике живота: укинута су повластице а повећане глобе и дажбине; поново су уведени читлуци и по први пут установљени ханови по селима са задатком да контролишу народ; насиљем, страхом и претњама желео се предупредити сваки покушај побуне. Ушавши у само село у коме је до тада становништво углавном неузнемиравано живело, дахије су порушиле и последњу, унутрашњу одбрану српског народа пред турским насиљем.

Оно што је тада настало, савременици су кратко, језгровито и сликовито описали: "Сад већ ни судија други није било у земљи осим даија и њиови каба-даија и субаша. Они су људма судили и пресуђивали по својој вољи, људе били и убијали, глобљавали, отимали коње и оружје, и друго, што им се гођ допало, најпослије стану силовати жене и ђевојке: изгонили су ји у коло, да играју пред њиовим ановима и чардацима, или пред чадорима, па које су им се допадале, оне су узимали к себи; тако данас једну, а сјутра другу: кашто по једну, а кашто и по двије и по три у један пут".¹⁰ Тако је Вук писао о томе, а Гаја Пантелић у својим казивањима наводи насиља која су вршена у околини Тополе где је живео. За ханције из Жабара вели да су "чинила свако безакоње, особито са женскињама. Заплашили људе, те бегају по трлима и у планину, а они дођу те чине шта оће од жена. У Божурњи Аџи Осман начинио чардак спроћу воденице на брегу, па гледа како жене заваћају воду и перу се, па коју оће зове и ради шта је тео с њима. У Саранову Хаџи Тосун био је велики зулумћар; веже човека за реп коњу, па ошине коња и тако људе натеривао да му доводе жене".¹¹ Али, најомрзнутији и по злу надалеко чувени био је муселим Рудничке нахије Сали-ага, такозвани "Руднички бик", иначе брат дахије Кучук-Алије. О насиљима које је чинио по целој Рудничкој нахији остало је више помена. Са својом пратњом ишао је од села до села, од хана до хана, и терао људе да га на различите начине госте и увесељавају.

⁹ Душан Пантелић, *Београдски пашалук пред Први српски устанак 1794-1804*, Посебна издања САНУ, Одељење друштвених наука, књ.57, Београд, 1949, 265, 266.

¹⁰ Вук, *Грађа*, 8.

¹¹ *Казивања, Гаја Пантелић*, 82.

Међу српске жене и девојке увео је био обичај "краљица" који је изводио пред окупљеним селом. "Краљице" би га својом руком храниле и ракијом напајале, а "после би и краљ и краљица сели покрај Сали-аге или у његово крило и њему угађале на срамоту целом окупљеном народу. Ове краљице морале су Сали-агу из једног села изпраћати у друго, где би га друге краљице дочекале и служиле".¹² А за све то време, српски сељаци су, како каже Јанићије Ђурић, "све сносили и гледали безчастија, само да остану живи од дана до дана".¹³ Има много примера који сведоче колико је касније било тешко српском народу да призна и прихвати неславну и ружну страну своје историје и свог понашања, а следећи цитат то речито илуструје: "Нико не зна ко су и одакле су биле његове (Сали-Агине) робиње које су живе пристајале да деле постељу са Рудничким Биком. Ако је и било таквих случајева, онда то нису биле ћери оних правих Шумадинаца, већ некога од оних других, ропски расположених" писао је 1927. године извесни Лазар Ђурчић.¹⁴ Јула 1803. године, на летњег Св. Аранђела, Сали-ага умало није платио главом за своја иживљавања. Наиме, Карађорђе је са неколицином својих другова дошао у манастир Вољавчу на сабор, а знало се да ће доћи и Сали-ага. Сакривени на манастирском тавану гледали су из прикрајка шта "Руднички бик" чини са девојкама и окупљеним светом. У једном тренутку Карађорђу се смучило и беше одлучио да припуца на окупљене Турке и тако "започне крајину", али га тополски кнез Матија заустави у науму, молећи га да сачека јер су ливаде покошене и њиве пожњевене, те да није време за устанак.¹⁵ По једној другој верзији, Карађорђе је сâм одустао.¹⁶ Овај догађај интересантан је из више разлога. Сматра се да је обрачун са Турцима, којих је тада било десетак на сабору, могао бити лак, али одустајање од тога управо сведочи о страху који је био дубоко усађен у душу српског народа, па и сâмог Карађорђа. "Дугогодишње ропство и страдања улили су у крв Срба страх од турске силе и моћи. Зулум и страховлада дахија учинили су страх још већим, тако да је досезао границе ужаса. Он је био прва препрека Србима на путу ка слободи, а да су се Срби њега с напором ослобађали, говори и овај пример када ни Карађорђе није имао смелости да постане херој" пише о томе Радош Љушић.¹⁷

Када је, најпосле, српском народу сав тај зулум додијао, написали су султану тужбу у коме су га обавестили да се такво стање више не може трпети, јер не само да су их дахије "до голе душе оглобиле, него им и *рз* (образ или женско поштење) и закон погазише: *муж није господар од своје жене, ни отац од кћери, ни брат од сестре*; нити је на миру поп ни калуђер, ни црква ни намастир", па ако је он још њихов цар нека им помогне, ако није, нека им то каже да знају, да беже у гору или да скачу у воду!¹⁸ Напаствовање жена било је, дакле, један од кључних момента који је препунио меру трпљења. Ни у гору, ни у воду, Срби су се латили

¹² *Исти*, 94.

¹³ *Копија историје сербске сочињана Јанићијем Ђурићем бившим тајним секретаром верховнаго војска сербска са описанијем рода жизни Карађорђа Петровића од рођења до кончине смрти и погребенија његова*, у: *Казивања о српском устанку 1804*, прир. Д. Самарцић, 28.

¹⁴ *Шумадија и Шумадинци*, "Књижевни Север", г. III, књ. III, св.7, 8, 9, Суботица, 1927, 279.

¹⁵ *Казивања, Гаја*, 94, 95

¹⁶ *Казивања, Јанићије Ђурић*, 28-30.

¹⁷ Љушић, *н. д.*, 49, 50.

¹⁸ Вук, *Грађа*, 10.

оружја. Када сам у уводу рекла да је, на неки начин, *устанак почео због жена*, имала сам на уму управо ове речи, као и оне које је Карађорђе изрекао, позивајући угледне људе на устанак: *"За наше младости и за нашег јунаштва да скинемо тај зулум да нашим женама не вуре ноге испод турски ћуркова"*.¹⁹

* * *

Завршавајући преглед наших сазнања о положају жена у предустаничко доба, међу се нека важна питања на која, вероватно, никада нећемо наћи тачан одговор. Какав је положај у кући имала силована жена? Видели смо да је већина мушкараца ћутке прелазила преко тога, схватајући тај чин само као један у низу понижења, иако им је он посебно тешко падао. Да ли је свој бес и срам искаљивао на жени, двострукој жртви у том случају, или се клонио освете због нанете му срамоте? Како је она лично то насиље доживљавала, немајући коме да се потужи, нити ко да је заштити, јер је уплашени муж "бежао у трла и планине"? Какав је био положај силоване девојке? Да ли се, после тога, могла несметано удати, иако очигледно није могла одговарати патријархалном идеалу "невине невесте"? Најпосле, шта је било са ванбрачном децом, зачетом током силовања? Да ли су она уопште чувана, а видели смо да је чедоморства итекако било? Ако су била сачувана, да ли су у породици једнако одгајана као и друга деца, прихваћена без предрасуда иако им је биолошки отац био Турчин? Нема ни једног сведочанства о томе какво је било психичко стање тадашњих силованих жена, девојака и девојчица! А како је на све то гледао српски мушкарац? Како је он сâм живео са том срамотом, пред собом и пред другима? Колико ли је само накупљеног и потиснутог беса, страха и срама допринело стварању "мимикријског карактера" код Срба, оне амбивалентне црте која се одликује истовремено ауторитарношћу и ригидношћу с једне, и понизном потчињеношћу и послушношћу с друге стране!

Устанички период

Већина наведених појава биле су присутне и током устаничког, па и постустаничког периода: отмице девојака, родоскврњење, преотимање туђих, удатих жена и ванбрачни полни односи. Додуше, ово последње не би се могло сматрати насиљем над женама, јер претпостављам да су жене, углавном, добровољно напуштале своје мужеве да би отишле с другим или се пак упуштале у ванбрачне љубавне авантуре. То наводим стога што су такве појаве очигледно биле честе, иако су, сасвим сигурно, представљале прекршај прокламованих норми. Није мали број аутора који сматрају да је за време дахија и током устанка морал српског становништва био опао, а томе је у великој мери допринео и чест живот у збеговима. Преотимању туђих жена и узимању љубавница посебно су били склони највиђенији људи Србије. И Карађорђе и Милош Обреновић имали су, поред својих законитих супруга, низ љубавница са којима су дуже или краће време живели и ванбрачну децу изродили.

¹⁹ Казивања, Гаја, 95.

Међутим, аршин није био за све исти. Постоји један случај, који се помиње у грађи везаној за период Карађорђевог владавина, а који је и за савременике, изгледа, представљао особити догађај. Реч је о првој жени угледног и богатог трговца, Стевана Живковића. Када би Живковић отишао на војску, "та његова жена би затворила дете у собу, оно би свискавало од плача, а она би, по целу ноћ, с момцима ђускала певајући: Ој где ћемо село селит? Међу очи девојачке? *Пошто се тако била проневаљалила, због јавног блуда је, по наредби Карађорђевој, била бачена у Дунав и удављена*".²⁰ Нема, међутим, сведочанстава о томе да ли су на сличан начин завршавале и друге жене које би се "проневаљалиле". Али, ни оне нису остајале дужне својим супарницама. И поново, не знамо сасвим сигурно како је то обичан свет између себе решавао, али зна се, на пример, да је Карађорђевог супруга Јелена наложила Павлу Цукићу убиство Вождове омиљене љубавнице Марије - Марјана, коју је, преобучену у мушке хаљине, водио са собом у борбе. Ову жену је, иначе, Карађорђе отео од њеног законитог мужа Петра Николића из Бруснице.²¹ Још отвореније је поступила Љубица Обреновић када је у Црнући убила Милошеву љубавницу Петрију: "Пиштољ је Милошев, рука је Љубичина, омашке не може бити", рекла је.²²

За време Карађорђевог Србије појачан је био и *прогон на вештице*. Нема сумње да је овај обичај постојао и раније, али као да је општа узнемиреност и несигурност у друштву допринела томе да овај вид насиља над женама узме маха. У својим етнографским списима Вук каже да су "жене, на које се сумњало да су вештице, бацали у воду, па која не потоне њу убију, јер се веровало да вештица не може потонути".²³ Сâм Карађорђе је изричито строго поступао према женама за које се сумњало да су вештице. Један од Вождових биографа, Драгослав Страњаковић, наводи случај када је Карађорђе лично ишао у истрагу: "Неко му се потужи да у Жабарима има вештица. Он дође у село да се у то лично увери. Када су осумњичене жене довеле, он нареди њиховим мужевима да их свуку и повежу у квргу. После тога ставе свакој клипак под колена и привезу за њега лактове тако, да се глава с коленима састави. Онда зађу његови момци па вежу ужетом понаособ сваку жену преко среде. Затим један од момака ухвати уже за горњи крај, а други баци жену са високе обале у вир. Чим једна потоне одмах је извуку. Пошто није успео да нађе ни једну вештицу, врати се у Тополу".²⁴ На Карађорђев налог, као вештице, убијене су и Пауна, жена Павла Станковића из Жабара, тако што су је привезали за ражањ и живу пекли док није сасвим изгорела; и маћеха његовог буљубаше Петра Локића коју су ножевима исекли на комаде.²⁵ За Карађорђевог зета, Антонија Пљакића, познатог по крволочности, причало се да је убијао људе и жене за

²⁰ Милан Ђ. Милићевић, *Поменик знаменитих људи*, Београд, (1888), 1979, 166, 167, мој курзив.

²¹ Страњаковић Драгослав, *н. д.*, 84; Бартоломео Куниберт, *Српски устанак и прва владавина Милоша Обреновића 1804-1850*, Београд, 1901, 128; Димитрије Тирол, *Карађорђе Петровић, вожд народа Србског*, Темешвар, 1846, Архив САНУ 9979, 3,4.

²² Милићевић, *Поменик*, 464.

²³ Вук, *Описаније Србије*, 62.

²⁴ Страњаковић, 85; Куниберт, 128.

²⁵ Вук, *Грађа*, 213; Тирол, 7.

које се сумњало да вештичаре, а једну бабу је, као вештицу, живу испекао усред Карановца. У његовој заоставштини пронађено је Карађорђево писмо, писано 1811. године, у коме му Вожд одобрава поступак ислеђивања вештица и врачара.²⁶

Имајући све ово у виду, значајно је истаћи у коликом су раскораку били животна пракса и правне регулативе. У жељи да уреди новонасталу државу, Карађорђе је издао правни акт, "Правила војена и народња" који је требало да обухвати основне потребе народне, војне и управне, али и да доскочи неким недостацима српског живота, "да се зло и празноверице искорене".²⁷ Не зна се за годину настанка овог акта, извесни аутори га смештају у 1807, а други после 1810. године.²⁸ У сваком случају, неке кривичне одредбе овог рудиментарног Законика показују противречност између добре жеље и намере с једне стране, и стварности у којој су те исте одредбе биле кршене, штавише и од стране самог Војда и његових сарадника! То су одредбе које се односе на забрану отмице девојака, забрану чедоморства и забрану прогона на вештице. Због занимљивости њихове садржине дајем их у целини:

§ 27. Кои се усуди *отети девоику*, таи момак да трчи шибу три пута кроз 300 момака, девоика да се пусти, и за кога она оће нека се уда; и ово венчан безаконо не брои се за бракосочетание, куму 50 штапа, деверу 50, старом свату 50, а осталим сватовима по 30.

§ 30. *Жена или девоика која да би се случило да роди без мужа дете*, то ест копиле ово е натурално, заповест да се изда да никака се не би усудила удавити дете, но слободно нека рани, или ако је веома стидно, то може однети и на путу оставити куд људи сваки час пролазе, да кои год нађе, примиће и наћиће се рани. Ако би се усудила удавити, то таки и она осућуе се на смерт, без никакове далше милости, за узрок што е убила човека на свету.

§ 31. Ко би се усудио *вештице тражити и убијати жене и мучити* како што су бивале овакове будалаштине, или у *воду бацати*, ко би ово учинио оваку лудост за коју се Србима бели свет смее, за оваку будалаштину одсућуемо му оно што би он чинио био више реченим вештицама, њему да се учини.²⁹

* * *

За овај период карактеристичне су још две појаве: престанак напаствовања Српкиња од стране Турака у Београдском пашалуку, и с друге стране, *насилно покрштавање Туркиња и узимање истих за жене и љубавнице*, што се може сматрати делом опште ревандикације према Турцима. Друга жена поменутог Стевана Живковића била је када београдског дахије Аганлије, покрштена у Љубицу. Чувен је случај Миленка Стојковића, једног од највећих војвода Првог устанка, који је држао харем састављен од Туркиња и Влахиња. Тај харем је Миленко образовао 1807. године, када је после освајања Београда иза побијених Турака остало много

²⁶ Милићевић, *Поменик*, 549.

²⁷ Александар Соловјев, *О Карађорђевом Законнику*, у *Карађорђев устанак - настајање нове српске државе*, прир. Н. Љубинковић, Велика Плана, 1998, 90.

²⁸ *Исти*, 91

²⁹ *Исти*, 97, 98; мој курзив.

њихових жена и сирочади. Срби натоваре две лађе са тим робљем и пусте низ Дунав у Турску. Када лађе дођу у Пореч, где је Миленко био војвода, он их заустави, изабере за себе најлепше жене, девојке и женску децу, а остале пошаље даље. Миленко је имао, иначе, богату и лепу жену Милену, којој је обећао да ће распустити харем, али обећање није испунио, него је жену послао да живи у Кличевац, а он остане у Поречу са својим харемом. Када би се које заситио, онда би их поклањао својим доглавницима или их удавао за своје слуге, а малу децу је поклањао женама без деце.³⁰ Једна од жена из тог харема била је и чувена лепотица, покрштена Туркиња Јеленка, дугогодишња велика љубав кнеза Милоша Обреновића, такозвана "Мала Госпођа".³¹ Када је 1811. године Миленко Стојковић напустио Србију, због неслагања са Карађорђем, распустео је и свој харем. Интересантан пример двоструког мерила - где оно што је дозвољено војводама, није и обичном свету, описује Нићифор Нинковић, учесник Првог устанка и бивши берберин кнеза Милоша. Једнога дана у Тополи он је видео неког човека који је лежао поред ватре и коме је ишла пена на уста. Упита шта се са њим десило, и рекоше му за њега: "Дошао овде из Београда једну покрштеницу просити за жену од они што и је господар поделио по кнезовима. И замолио Петра буљукбашу. А Петар му рекао - Ја ти ништа не смем рећи док не питам Господара. Кад је буљукбаша Господару поменуо, а он му рекне: - Доведи га преда ме да га видим. И Петар га доведе. Господар га упита: - Што си дошао момче? А он му каже како је дошао ту покрштеницу просити за себе. Онда се Господар наљути: - Коекуде, по души те! Ја сам њи из Београда растерао и поделио по господи да се не курвате, а ви опет не можете да се усаветујете, веће трчите овамо за Туркињама. Ваљда мало у Србији девојака има! Па узме тешку топузину, те га испребија. Па ено га сад, шта је тражио, то је и добио".³² Нећемо много погрешити ако кажемо да је овакво понашање, између осталог, било и последица угледања и имитирања дотадашњих господара, имућних Турака који су имали по више жена. Како у лепом одевању, добром оружју и окићеним коњима, тако и у љубавном животу, понашање Турака представљало је за Србе потајни, жељени идеал. "У осећајима мушкараца снажно је и успешно утемељено кодирање политичких и естетичких утопија са женским телом", пише Клаус Тевелајт.³³ Узимање Туркиња за љубавнице може се објаснити и Тевелајтовим запажањем о односу мушкараца, који су учествовали у револуцијама, према женама "виших слојева": "Друштвени успон се документира понајпре стицањем жене из достигнутог друштвеног слоја. Стицање више жене уједно је израз одступања од жеље за променом друштвених односа власти".³⁴ И одиста, многе војводе и прваци Првог и Другог устанка у појединим стварима понашали су се као њихови бивши го-

³⁰ Вук, *Грађа*, 262, 263; Милићевић, *Поменик*, 694.

³¹ Са Јеленком је Милош живео у Крагујевцу, сасвим јавно, а Љубица је са децом боравила у Пожаревцу. Имали су ванбрачног сина Гаврила, који је као мало дете умро. Била је, кажу, изузетно лепа, интелигентна, отменог држања и понашања и веома утицајна. Милош ју је 1835. године удао за угледног Теодора Хербеза.

³² Нићифор Нинковић, *Жизниописанија моја (1807 - 1842)*, Нови Сад, 1972, 69, мој курзив.

³³ Klaus Theweleit, *Muške fantazije*, knj. 2, Zagreb, 1983, 130.

³⁴ *Исти*, 140.

сподари, као какви "српски везири". "Од једних се Турака курталисасмо, а други нас спопадоше", говорио би народ.³⁵ Најугледнији људи Србије, укључујући и Карађорђа и кнеза Милоша, дошавши на власт, приступали су женама "као заводници који траже своје право; као пљачкаши, насилници или добротвори".³⁶

Приказ односа према женама током устаничког периода завршавам једним парадигматичним примером. Када је Карађорђе започео устанак, свом пријатељу Гаји Пантелићу рекао је да не може више да гледа како српским женама вире ноге испод Турака. Године 1813, пред саму пропаст устанка, на Дрини, пожалио се истом Гаји Пантелићу, рекавши: "Немој, Гајо, казати ником зашто ће наше главе одсећи /Срби/ и однети везиру, зашто, брате, пропадамо! Да не бесмо убили пашу на Екмеклуку, да не бесмо крстили Турке, да не бесмо узимали њине жене и девојке за наше Србе, и да не бесмо ишли на Сјеницу, не би пропали нити би тако раздражили Турке".³⁷ Тако се, ето, жене јављају као посредан узрок подизања, али и пропасти устанка! Године 1804. и 1813. година спојене су инвертованим позицијама напастованих жена: почело се са силованим Српкињама, а завршило са насилно покрштеним и узетим Туркињама.

Постустанички период

Мирнодопским периодом Српске револуције сматра се време од завршетка Другог устанка 1815. па до доношења првог српског Устава 1835. године, а поклапа се са добом прве владавине кнеза Милоша. Током тог периода у Србији су се десиле велике и значајне промене. За тему коју разматрамо, битни су континуирани напори да се, у почетку обичајним правом и здраворазумским суђењем, а касније и законским прописима сузбију неприхватљиви облици понашања. Српско друштво живело је и даље у неком полуанархичном стању, држећи се својих обичаја, иако су, неке од њих, време и новонастали односи превазилазили. У Карађорђевој Србији општератно стање није пружало много могућности да се закони поштују и доследно спроводе. У Милошевој Србији, пак, од које је непосредна ратна опасност била успешно отклоњена, са озбиљношћу и строгошћу приступило се регулисању друштвеног живота. "На почетку своје владавине Милош је избегавао да да законе, уверен да је за искорењивање преступа довољна репресија", писао је Михаило Гавриловић.³⁸ Чињеница је да су неке драконске мере и оштре пре суде које је доносио допринеле, постепено, да се анархично стање у земљи доведе у какав-такав ред. Већ 1820. у Крагујевцу је установио "Суд Народни Србски". Под притиском околине, а и зато што је државна организација постајала све сложене нија, 1829. године решио је да се пропишу "Закони за Народ". На Вуков предлог

³⁵ Михаило Гавриловић, *Милош Обреновић*, Београд, II, 1909, 466. Милош је, каже Гавриловић, био свестан тога шта народ говори, и упозоравао је нахијске кнезове да воде рачуна о свом понашању, премда ни сам није у томе био доследан.

³⁶ Theweleit, 141.

³⁷ *Казивања, Гаја*, 105.

³⁸ Гавриловић, н. д. 476.

1830. Милош је установио "законодателну комисију" која је живо радила и 1831. почело се по тим законима судити.³⁹

За разлику од Карађорђа, Милош није веровао у *вештице*, и не зна се ни за један случај да је сâм ишао у истрагу или кога слао. Напротив, забрањивао је да се жене и мушкарци гоне по селима и називају вештицама, а оне који би то радили строго је кажњавао. Тако је кнезу Петру Обрадиновићу из Рогачице, који му је јављао о неких 15 вештица у селу Јакљу, одговорио: "*А за вештице и за вештове нек не лудује кнез Петар, јер тога нема, нити може бити*". Дописи у вези вештица и Милошеве забране највише се срећу у актима Кнежеве канцеларије за период 1822-1824. године.⁴⁰

Тихомир Ђорђевић је, проучавајући акта Кнежеве канцеларије, записао следеће: "За све време Милошеве владе наилази се на низ дописа, наредби и казни што их је Милош чинио да би искоренио неке злоупотребе и варварства која су чињена док се брак не закључи, али није много вредело, народ се држао свога. Међу таквим случајевима су: *присиљавање девојке на удају*; забрана *продаје девојке*, тј. да се више од 25 гроша не сме ни дати ни узети; под претњом казне смрћу *забрањена је отмица девојака*; строго се *забрањује и добегавање девојке без присидбе*. Томе се могу додати и примери: удаја девојке копиљара, свадбени дарови, подметање лажног младожење, женидба свештеника. Наређује се, такође, да ничија свадба не може трајати дуже од два дана, јер се чине многе злоупотребе и велики трошкови".⁴¹ Ове мере Милош је издао 1818. године, а поштрио их 1820.

Прељуба се телесно кажњавала, а против *блуда* и *седељки* издао је Милош 1833. године следећи проглас: "Између других злоупотребленија, која нам изкореењивати ваља, јесте и скупљање мушких лица с женским на седишту ноћном тако названом прелу, сјелу ил седељки. Рђави обичај овај не само не слаже се с добронаравијем, него и даје повод к свађама, бијењу међусобном и самоме убијству." Надаље се каже да је одлучио, да би се такве несреће предупредиле, као и "порок блудодјејанија при овим састанцима уклонио" да забрани мушким да се са женским ноћу састају у друштву да преу или шта друго раде. Жене се могу састајати да преу, али у нечијој кући, и то саме, а не на пољу као до тада.⁴²

Међутим, једна од најтежих криминалних радњи која је тих деценија чињена у Србији и која је с великом муком сузбијана било је *чедоморство*. Овај тежак преступ на драстичан начин показује стање ствари у Србији: раширеност и учесталост ванбрачних полних односа; лажни, двоструки морал средине која гледа кроз прсте на блудно понашање али оптужује на тај начин затруднелу жену или девојку, срамотно је означавајући као "копиљушу"; слаб хришћански морал и одсуство милосрђа и сажалења спрам новорођене деце. Оштре мере власти и укори свештенства да се срамном и грешном обичају убијања мале деце стане на пут, сасвим речито говоре о великом раскораку између идеализоване слике патријархалног живота на српском

³⁹ Мита Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије*, 1, Београд, 1897, 579, 580.

⁴⁰ Тихомир Ђорђевић, *Грађа за српске народне обичаје из времена владе кнеза Милоша*, СЕЗБ, књ. 14, Београд, 1909, 393-396.

⁴¹ *Исти*, 454.

⁴² *Исти*, 458, 459.

селу и мучне стварности. Јуна месеца 1827. године кнез Милош је издао веома детаљно обавештење и упутство народу и нахијским кнезовима о поступцима које треба предузети у вези ванбрачне деце и чедоморства. Ту обавест Милош започиње речима у којима прекорева народ што се, и поред свих упозорења власти и цркве, блуд умножава, а народ се, и поред строгих казни, не поправља. Још и горе, наставља Милош, преступнице у веће зло и грех западају "што невини плод својега преступленија различитим начином море, и без сваког сожаленија, скотовима, да га поједу, бацају или под земљу скрити старају се, да би са тим, како оне говоре, стид свој пред светом сакриле, а не мисле да невина створења море, и да им душу од самога Бога дану одузимају". Да би оваква богомрска дела искоренио или барем умањео, Милош је издао следеће заповести: да ће свака преступница слободна бити ако своје дете сачува и отхрани; да онај који је згрешио са том женом мора за дете да плати трошак; да, када се у неком селу нађе трудна девојка или удовица, одмах буду обавештени сеоски кмет и нахијски кнез који ће наћи неку старицу да чува трудну жену да не побаци, а одмах по рођењу детета и дојкињу која ће на себе предузети бригу о новорођенчету, све о трошку нахијског магистрата. Ако би се десило да до чедоморства ипак дође, убица "овог божијег створења" биће предан суду где ће му се најстроже судити по "законима грађанским". Посебну занимљивост представља Милошево строго прекоревање родитеља, на које баца кривицу што своју децу не чувају од блуда, и закључује да сав тај блуд и грех настаје отуда што "родитељи синове и кћери своје на време не жене и не удају. И што се никакав оженити не може без знатног трошка које родитељи за своје кћери од зетова својих истјазују".⁴³ Скоро две деценије касније, 1844. године, Сретен Л. Поповић забележио је случај из рудничког округа када су пред суд извели девојку која је родила и удавила дете. Била је млада и лепа, и судијама је било жао да је осуде, "да не пропадне кад оде на робију и за друштво остане на веки изгубљена". А онда се нађе неки момак, пандур, и изјави да хоће да се њоме ожени, и пусте је без икакве казне. Она је, каже писац, касније постала добра жена и мати, и даје за нас значајан коментар: "У нашем народу, бар у оном крају, слабо се гледа на морал таквих преступница копиљуша. Оне се добро удају због тога, што се већ зна да је роткиња, а има и тих узрока што се зна да се неће у кућу ништа икоме давати".⁴⁴

За време своје владавине, кнез Милош је са посебном пажњом пратио збивања у шест српских нахија које су ушле у границе Карађорђево Србије, а после пропасти 1813. године биле поново изгубљене. Тих шест нахија Милош је успео да поврати током 1832. и 1833. године. Он је прикупљао информације о насиљима Турака над Србима у тим нахијама да би их, у погодном тренутку, искористио да интервенише и припоји их Београдском пашалуку. Тако се у актима Кнежеве канцеларије за 1832. годину могу наћи бројни примери тешког насиља које је трпело српско становништво у крушевачкој, параћинској, алексиначкој и ражањској нахији. Одиста су драстични и трагични примери силовања жена и малих девојчица, убијања или пребијања мушкараца који су покушали да своје кћери и жене зашти-

⁴³ Милан Ђ. Милићевић, *Прилози за историју од 1810-1827*, Споменик, XVII, 1892, 19, 20.

⁴⁴ Сретен Л. Поповић, *Путовање по новој Србији*, Нови Сад, без год. издања, 29.

те, као и отмице девојака и њихово насилно потурчивање.⁴⁵ Најпознатији је случај бегова браће Вренчевића из Крушевца који су отели сестре Микљану и Марију, потурчили их и одвели са собом. Овај инцидент је многе узнемирио, преступницима је било суђено у Београду, и девојке су биле ослобођене и враћене родитељима. Тај догађај помогао је Милошу да се домогне крушевачке нахије под изговором да иде да умири побуњени народ због ове отмице.⁴⁶

* * *

Уколико су неке од ових мера допринеле да се насиље над женама донекле смањи, општа дискриминација жена у породици и друштву и даље се дуго задржала. Српски Грађански законик из 1844. године у имовинско-правном погледу није променио статус жена, иако се Јован Хаџић, један од писаца Закона, здушно за то залагао. Мушким наследницима до последњег наследног реда дато је првенство; а ванбрачној мајци, осим у случају силовања, никакву заштиту није давало ванбрачно рођено дете.⁴⁷ Обичајно право и патријархална схватања о нижој друштвеној и правној вредности жена нису се могла лако променити.

Dragana ANTONIJEVIĆ

VIOLEATED WOMEN AND SEXUAL MORALITY: REPRESED HISTORY OF THE UPRISING ERA IN SERBIA

At the end of the 18th and at the beginning of 19th century, Turkish Empire entered the period of crises and turmoil. Safety of the civilian inhabitants was in danger because of violence of Turk Janissaries. These were the circumstances followed by uprisings in Serbia. The background of these happenings was stories about women who were victims of various forms of physical and sexual violence. Anarchy was the cause of diminishing of sexual morality, and social relations regulated by customs were disturbed. Review and analysis of different forms of violence and sexual behaviour connected with social changes and political situation in the Belgrade pashadom at the beginning of the 19th century have been presented.

⁴⁵ Напр.: "У селу Глободеру Ишљам, субаша спахиски, осрамотио је девојче од 8 година, и мајку трудну и спред и састраг, од ког су - срамоћења - обе, и мајка и кћи умрле, а муж од покора удавио се; у Крушевцу, Бефир Валија отео жену Павлу, потурчио је и узео је к себи за жену, поред све молбе целе чаршије да то не чини; у Крушевцу Карамурић потурчио је две Живојинове ћерке, и узео једну за себе, а другу од 6. година поконио брату Асану; у селу Равње, Мифтар Коца из Високе, убио је Богдана што му није дао да му ћер осрамоти; у Пепељевцу, Ахмед бег, из Крушевца, осрамотио је жену Милетину, а њему саме ударио 500 тољага од кога тирјанског боја и данас човек на рукама пузи; у Бивољу Сердар субаша и арачлија, седе по три месеца дана о сеоском трошку, часте се и пијанствују и девојке срамоте, а родитеље који им не би девојке довели, на мртво име бију; у Адровцу Селим бег Вранчевић потурчио је насилно 12 девојака и у свој конач узео; итд.", Мита Петровић, *Финансије*, I, 252-254.

⁴⁶ *Исти*, 253: Гавриловић, н.д. књ. III, 458, 459.

⁴⁷ Андрија Гамс, *Значај Српског грађанског законика за Србију у XIX веку, у Сто педесет година од доношења Српског грађанског законика (1844-1994)*, Одељење друштвених наука САНУ, књ. 18, Београд, 1996, 20.